

Deborah de Koning

Kus de aarde met je voeten

Wandelen als klimaatgeving

Uitgeverij Eburon
Utrecht 2024

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

Prof. dr. Eelke de Jong, vice- voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LLM

ISBN 978 94 6301 512 7

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Jedi Noordegraaf / Studio Vandaar

© 2024 D. de Koning/ Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord	9
1 In beweging komen voor het klimaat	15
1.1 Introductie	15
1.2 In beweging komen in tijden van klimaatverandering	18
1.3 Levensbeschouwelijk klimaatengagement en klimaatzingevingbricolage	23
1.4 Opzet van het boek	31
1.5 Kijken door de ogen van de onderzoeker als olifant	34
Samenvattend	37
2 Methoden van onderzoek en theoretische perspectieven	39
2.1 Introductie	39
2.2 Methoden van onderzoek	43
2.3 Intertekstuele analyse van klimaatzingeving	47
2.4 Intermateriële analyse van klimaatzingeving	55
2.5 Performativiteit, performance en interperformance analyse van klimaatzingeving	64
2.6 Klimaatwandelingen als klimaatrituelen	73
3 Kus de aarde met je voeten: ecoboeddhistische loopmeditatie en zintuigelijke verbinding met de aarde	76
3.1 Introductie	76
3.2 Boeddhisme en looprituelen	78
	5

3.3	Loopmeditatie in westers boeddhisme: kinhin en mindfulnessbeoefening	85
3.4	Loopmeditatie als ecoboeddhistisch ritueel in Nederland	91
3.5	Analyse en relevantie van ecoboeddhistische loopmeditatie in Nederland	103
4	Medenatuur aan het woord in een <i>Laudato Si'</i> -wandeling	109
4.1	Introductie	109
4.2	De (zwijgende) stem van de vier elementen in <i>Laudato Si'</i>	114
4.3	De <i>Laudato Si'</i> -wandeling in de Bijbelse Tuin te Hoofddorp	121
4.4	Meervoudig verbinden met zuster Moeder Aarde door Eva en de vrucht	125
4.5	Meervoudig verbinden door broeder zon en Ruth in het veld	131
4.6	Meervoudig verbinden door broeder wind in geest en hoogte	136
4.7	Meervoudig verbinden met zuster water door Susanna en de vijver	141
4.8	Analyse van klimaatthema's in de <i>Laudato Si'</i> -wandeling	144
5	'De Aarde Klaagt Ons Aan': de lijdende aarde als postseculiere heilige in de klimaatmars in Amsterdam	154
5.1	Introductie	154
5.2	Rooms-katholieke processies en symbolen	157
5.3	Klimaatacties en klimaatgroepen als (para)religie	160
5.4	Beeldspraak en beeldtaal over de aarde in de interreligieuze klimaatviering	164

5.5	Beeldspraak en beeldtaal over de aarde in de klimaatmars	169
5.6	Disrespect voor een lijdende Moeder Aarde	170
5.7	Verantwoordelijkheid nemen door voor de aarde te zorgen	174
5.8	Moeder Aarde als morele instantie in de klimaatmars	176
5.9	De klimaatmars en klimaatgeving	179
6	Tijdwandelingen: betekenisgeving, zintuigelijkheid en landschapsverbeelding	191
6.1	Introductie	191
6.2	Landschapsverbeelding, landschap als tekst en het voorstellen van andere tijden in het landschap	192
6.3	De Scheppingswandeling, Deep Time Walk en Tegentijdse Tocht	196
6.4	De functies van het landschap in de tijdwandelingen	200
6.5	Het wandelpad als as van verdichte tijd van evolutionaire ontwikkelingen	200
6.6	Landschapselementen als snijpunten van voorgestelde parallelle tijdsperspectieven	205
6.7	Evolutie als verhaal van betekenisgeving in de tijdwandelingen	210
6.8	Tijdwandelingen en zinging in de klimaatcrisis	218
7	Verder wandelen	223
7.1	Introductie	223
7.2	Bosbaden	223
7.3	Wandelen met Groene Moslims	231
7.4	Forest Church	234
7.5	Futurologisch wandelcollege	240
7.6	Nog een stapje verder	245

8	Klimaatwandelingen, zingeving en rituelen	248
8.1	Introductie	248
8.2	Levensbeschouwelijke klimaatwandelingen: wandelen klimaatthema's verbinden met levensbeschouwingen	251
8.3	Meervoudige perspectieven op (de) aarde in klimaatwandelingen	254
8.4	Intergenerationele verbinding en (her)verbinding met medenatuur	262
8.5	De relevantie van zintuigelijke ervaringen en plaats in klimaatwandelingen	267
8.6	Het vervolg van de wandeling	270
	Noten	272

Voorwoord

Dit boek is het resultaat van letterlijk en figuurlijk meters trekken. Letterlijk, want in dit boek gaat het over wandelingen. In sommige weekenden liep ik in het kader van mijn onderzoek meer kilometers dan ik normaal in een week loop. Ik herinner me nog goed de wandeling die georganiseerd werd door de stichting Groene Moslims. Op de zaterdag die ik meeliep, betrof de wandeling een lengte van 12 kilometer. Ik heb mijn voeten na die wandeling nog wel enige dagen gevoeld.

In sterk contrast met deze wandeling van de Groene Moslims staan de boeddhistische loopmeditatie en het bosbaden. Bij deze wandelingen speelt de afstand van de wandeling een veel minder grote rol. Het gaat in die wandelingen om aandachtig lopen en je aandacht richten op de omgeving. Het looptempo van dergelijke wandelingen ligt daarom uiterst laag. Tijdens het lopen of in ieder geval gedurende een deel van de wandeling beoefen je daarbij ook stilte. Wellicht vond ik dat nog veel moeilijker dan 12 kilometer lopen: het vertragen, verstillen en even niet praktisch bezig zijn. En dat terwijl er allerlei vragen opborrelden die ik de medewandelaars in het kader van mijn onderzoek zou willen stellen.

Ik liep de wandelingen zelden tot nooit alleen, maar veelal in groepsverband. Mijn eerste dank gaat dan ook uit naar de mensen die de wandelingen organiseerden. Ik mocht met hen meelopen en onderdeel zijn van de groepen die ze begeleidden. De ervaringen en kennis die ik daardoor heb kunnen opdoen, zijn uniek. Organisatoren waren vaak erg meedenkend en behulpzaam om mijn onderzoek tot een succes te maken. Ook toen ik ze de gedeelten uit mijn boek die hun wandelingen betroffen per e-mail toezond, namen zij de moeite om mijn werk van

grondig en positief commentaar te voorzien. Ik noem hier graag de namen van de organisatoren van klimaatwandelingen en andere activiteiten met betrekking tot klimaatzingeving op de volgorde waarop ze in dit boek naar voren komen: Manon Danker die bijeenkomsten en meerdaagse retraites organiseert om het werk van Joanna Macy te verspreiden; pastoor Dorienke de Vries die verbonden is aan de Anglicaanse kerk Arnhem-Nijmegen; de (boeddhistische) dharmaleraren Look Hulshoff Pol en Maria Moonlion van de Earth Holder Sangha; Ria Stolk die me alle details meedeelde van de Bijbelse Tuin in Hoofddorp; Leo Mesman die mij zo wist te bewegen in de Woorden Communieviering dat mijn onderzoek ook leidde tot mijn eerste communiegang; Marjolein Tiemens-Hulscher die in 2013 GroenGeloven oprichtte en die ik vaak tegenkwam in het christelijke veld van klimaatactivisme; Helen Grandiek-Dell die de *Tegentijdse Tocht* begeleidde; Pepijn van der Meer die als eventcoördinator bij Iederal regelmatig bosbaden verzorgt; Pieter Coppens die werkt als islamoloog aan de VU en medeorganisator is van de wandelingen die aangeboden worden door stichting Groene Moslims; Klaas Hemke van Meekeren die initiatiefnemer is van de Forest Church in Houten, en Edwin Gardner die in het kader van zijn ontwerpen van toekomstscenario's onder andere futurologische wandelcolleges aanbiedt. Mijn dank is groot voor het vertrouwen dat jullie in mij hebben gesteld. Ik heb enorm veel bewondering voor jullie creativiteit en doorzettingsvermogen waarmee jullie in deze tijd andere mensen inspireren en moed geven.

Specifiek wil ik ook nog de volgende twee organisaties noemen: Christian Climate Action Nederland en de (boeddhistische) Earth Holder Sangha. De eerste groep heeft mij weten te enthousiasmeren voor maatschappelijk betrokken christendom. In deze groep verzamelen zich kerkelijk betrokken christenen en kerkverlaters om zichzelf en anderen vanuit de christelijke traditie te inspireren en te activeren om klimaatverandering aan te kaarten en

tegen te gaan. De (boeddhistische) Earth Holder Sangha heeft een bijzonder plekje in mijn hart. Mijn academische expertise ligt namelijk op het gebied van Aziatische religies en ik had niet verwacht dat ik in mijn onderzoek naar religie en klimaatverandering in Nederland nog zoveel met boeddhisme bezig kon zijn. Mijn eerdere promotieonderzoek naar boeddhisme in Sri Lanka is altijd gedeeltelijk op afstand gebleven van de Nederlandse context en (daarmee) ook van mezelf. De *sangha* (gemeenschap) maakt boeddhisme voor mij en anderen praktisch toepasbaar in de westerse context. Zoals ik in dit boek aan de hand van één expliciet voorbeeld toelicht, heeft de *sangha* vanwege de grote maatschappelijke betrokkenheid – iets wat ik eerder niet zo sterk relateerde aan westers boeddhisme – een relevant aandeel in het veld van klimaatzingeving. Zowel bij de Earth Holder Sangha als Christian Climate Action Nederland voel ik mij welkom en ik ben graag betrokken bij diverse activiteiten die deze groepen organiseren. Ik verwijs in dit boek regelmatig naar algemene trends in het veld van religie en klimaatverandering in Nederland. Die kennis is voor een deel gebaseerd op de activiteiten waar deze groepen een rol in spelen (of die ze organiseren) en conversaties die ik tijdens diverse bijeenkomsten met verschillende deelnemers heb gehouden.

Er zijn nog een aantal mensen en groepen die figuurlijk met mij zijn opgelopen in het proces van het schrijven van dit boek en die ik hierbij wil bedanken. Allereerst gaat het dan om de NWO-onderzoeksgroep Religie en Klimaatverandering van de Tilburg School of Catholic Theology. Sinds 2023 werk ik met veel plezier als postdoctoraal onderzoeker in dit project (406.21.FHR.017). In deze functie heb ik de ruimte gekregen om mijn onderzoek naar klimaatwandelingen uit te voeren en gedeelten te presenteren aan mijn naaste collega's: dr. Ömer Gürlesin, dr. Frank Bosman en prof. dr. Caroline Vander Stichele. Caroline dank ik hartelijk voor haar vertrouwen in mijn werk en de moeite om het hele manuscript grondig door

te nemen. Frank heeft mijn denkprocessen keer op keer aangescherpt en diverse hoofdstukken van kritische aantekeningen voorzien. Ik ontving in de onderzoeksgroep ook waardevolle feedback van Nikki Apeldoorn. Zij liep in het academisch jaar 2023-2024 stage bij ons. Met haar ecofeministische invalshoek voegde ze relevant commentaar toe op het beeld van de aarde als moeder. En dat komt in haast alle hoofdstukken van mijn boek wel (zijdelings) aan de orde.

Voor de bekostiging van dit project gaat mijn grote dank uit naar het Thijmgenootschap: Vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing. In november 2022 kenden ze mij het stipendium van hun genootschap toe. Nu, twee jaar later, ligt het resultaat daarvan op tafel in de vorm van dit boek. Verschillende leden van het Thijmgenootschap volgden de voortgang van mijn onderzoek en spraken geregeld ook hun nieuwsgierigheid uit. Ik noem in het bijzonder prof. dr. Gabriël van den Brink, voorzitter van de wetenschappelijke raad, en prof. dr. Wim van den Donk, voorzitter van het algemeen bestuur. Daarnaast dachten ook drs. Eefje de Gelder (secretaris), dr. Arthur Kok (lid wetenschappelijke raad), en dr. Annemiek Schilpzand (lid wetenschappelijke raad) mee over de inhoud en praktische aspecten van het uitgeven van dit boek.

Ten slotte, wandelen gebeurt vaak in het weekend. Dat betekende voor mijn man en kinderen dat ze mij in de periode waarin ik onderzoek verrichte voor dit boek, geregeld moesten missen. Ze brachten verschillende zaterdag- en zondag- en zondagen zonder mij door en – om voor mijzelf te spreken – dat vond ik niet altijd leuk. In dit boek staan namelijk vooral de succesvolle activiteiten van onderzoek opgetekend. Geregeld bezocht ik ook activiteiten en wandelingen die voor mijn onderzoek toch niet veel opleverden. Dan was ik vaak extra blij dat ik ook weer naar huis kon gaan, en nog net op tijd was om voor het avondeten aan te schuiven. Ik dank mijn man Martijn Stoutjesdijk voor zijn praktische steun en het commentaar dat hij op

het manuscript leverde. Voor mijn dochters Anna en Eva wens ik dat ik de inspiratie die ik heb opgedaan in deze onderzoeksperiode de komende jaren ook aan hen door kan geven. Ik draag dit boek op aan hen en alle kinderen van deze generatie. Jullie inspireren mij om bewustere en duurzamere keuzes te maken in mijn leven en geven me motivatie en hoop in onzekere tijden. Ik hoop dat ik jullie dat ook een beetje terug kan geven door het schrijven van dit boek.

Zaltbommel, 12 augustus 2024
Deborah de Koning

I In beweging komen voor het klimaat

I.1 INTRODUCTIE

Zaterdagochtend 6 mei 2023 rijd ik vanuit mijn woonplaats Zaltbommel met de auto over de ‘Bommelse brug’ om deel te nemen aan de retraite ‘Full Spiral Journey: Gaia’s Rainbow with a Council of All Beings’. Deze retraite is gebaseerd op ‘het werk dat weer verbindt’ van Joanna Macy (zie sectie 1.2). Ik parkeer mijn auto zo’n vijf minuten later bij een opgeknapte boerderij aan de rand van de Betuwe. Er is parkeergelegenheid genoeg, want deelnemers aan dergelijke retraites komen natuurlijk met het openbaar vervoer. Ik probeer mijn klimaatschuldgevoel snel weg te poetsen met de gedachte dat mijn hybrideauto in ieder geval ‘half’ goed is.

De opgeknapte boerderij fungeert dat eerste weekend van de meimaand als locatie voor een retraite waarin de deelnemers hun zorgen over de klimaatcrisis met elkaar delen en vanuit die gedeelde zorg zich willen oefenen in (her)verbinden met de aarde en met elkaar. De avond ervoor hebben we al kennis met elkaar gemaakt. De deelnemers zijn divers: een jongeman die een eigen bedrijf in coaching heeft, een zeer jonge klimaatactiviste die haar leven van minimale consumptie vormgeeft in een leefgemeenschap, en een man van middelbare leeftijd die op dat moment een burn-out heeft. Met nog enkele andere deelnemers vormen we een bont gezelschap van mensen die elkaar in andere contexten niet per se zouden hebben opgezocht.

Van dit diverse groepje deelnemers aan de retraite mag ik als relatief jonge postdoctorale onderzoekster die werkt aan een onderzoeksproject over religie en klimaatverandering, in een vrolijke tweedehands jurk, voor een

weekend deel uitmaken. Veel van de activiteiten van de retraite vinden in kringverband plaats. Zo starten we op zaterdagochtend; staand in een kring onder een overkapping van riet, die onderdeel uitmaakt van het boerenerf. De retraiteleidster Manon Danker nodigt ons uit om ons bewust te worden van de aanraking van onze voeten met de aarde, in dit geval een terras van zogenoemde ‘kinderkopjes’.¹ Manon helpt ons om ‘in harmonie te komen’. Nadat wij met onze (blote) voeten contact met ‘de aarde’ hebben gemaakt, lopen we met onze schoenen aan de bosrijke omgeving buiten het boerenerf in. We wandelen niet om zo snel mogelijk ergens te komen; nee, we oefenen om met aandacht door het bos te lopen. Daarbij kijken we naar vogels, raken we onderweg bladeren aan en stoppen we bij een verzameling eiken. Manon vertelt ons dat bomen ook zingen en zich gewaar zijn van onze aanwezigheid. Ze raakt vol tederheid met haar hand een van de eiken aan – eentje die bedekt is met weelderige klimop – en zet een lied in voor de eik:

Oak oak oak of old,
king of trees with your crown of gold,
you are the door to worlds unseen,
in winter bare in summer green.²

Ik laat de lengte van de eiken op me inwerken en zing vol overgave met de groep mee, terwijl achter ons een echtpaar van middelbare leeftijd passeert. Ik schaar ze op grond van hun uiterlijk en kennis van de omgeving tot de bevindelijk gereformeerde tak van het christendom. We zingen gewoon door, want op dat moment draait het om de verbondenheid met de eik en verbondenheid met elkaar, die tot stand komt door het gemeenschappelijke zingen en aanraken van de eik.³

Voor mij gaf dit onderdeel van de retraite kernachtig een aantal centrale concepten uit het veld van klimaatgeving weer: het beoogde herstel van verbinding van mens

met medenatuur en het (wellicht romantische) perspectief op ‘groene omgevingen’ (bij voorkeur bossen) als heilige ruimtes om die verbinding te maken. Daarbij worden diverse zintuigen ingezet om deze beoogde verbindingen tot stand te brengen en te ervaren. Objecten of materialen (in dit geval een boom) nemen daarbij een centrale rol in om die verbondenheid te verruimen tot buiten de grenzen van de zichtbare ruimte en huidige tijd. De casussen die ik verderop in dit boek behandel, gaan precies hierover: hoe geven mensen zin in tijden van klimaatcrisis en wat staat daarbij voor hen centraal?

Enkele weken later bezoek ik hetzelfde bos met mijn man en kinderen, en wandelen we over dezelfde paadjes. Het liedje over de eik komt op in mijn hoofd, maar ditmaal durf ik het niet hardop voor de eiken te zingen. Hoewel ik graag maatschappelijke normen bekritiseer en het me niet aan lef ontbreekt om een lied in te zetten, had de wandeling die ik enkele weken eerder maakte een duidelijk ritueel karakter, waardoor ik me uitgenodigd voelde om mee te zingen. Voor het zingen voor eiken heb ik een specifieke modus nodig, die opgeroepen werd door met een groep gelijkgestemden al wandelend op allerlei manieren verbinding te maken met medenatuur. Het ervaren van verbondenheid (een sociale functie) is een centraal element van rituelen. In dit boek laat ik zien hoe in klimaatwandelingen de rituele functie van verbinding toepassing krijgt op klimaat specifieke thema’s.

Wat beweegt mensen om aan dergelijke retraites mee te doen? Waarom gaan mensen in stilte of juist met een heleboel spandoeken en leuzen zingend buiten rondlopen? Wat gebeurt er tijdens de rituelen die ze uitvoeren? Wat zegt dit over zingeving met betrekking tot de klimaatcrisis in onze samenleving? En wat is de rol van het landschap hierin? Het viel me namelijk op dat we gedurende het weekend – en ook tijdens veel andere rituelen waaraan ik in het kader van mijn bredere onderzoek naar klimaat zingeving in de Nederlandse samenleving heb deelgenomen

– wel naar buiten gingen, maar niet iets tastbaars of zichtbaars deden voor planten, dieren, bomen of de aarde. Sterker nog, wellicht brengen we met onze rituelen de kleine bosbewoners juist wel schade toe. Daarom heb ik mijzelf aangeleerd om tijdens het wandelen zwerfafval op te rapen en weg te gooien. Vaak was ik tijdens klimaatwandelingen de enige die de moeite nam om een plastic zakje of een leeg blikje van de grond te rapen. In het bovengenoemde ritueel waarin we tijdens de retraite zongen voor de eik, hadden wij als mensen het bos nodig. Maar wat heeft dat bos in de Betuwe en die specifieke eik aan ons bezoek gehad? Ik kan die vraag niet beantwoorden voor de eik. Wel beantwoord ik in dit boek de vraag wat de zin van dergelijke wandelingen is voor de deelnemers en waarom deze en soortgelijke wandelingen van belang zijn in tijden van klimaatverandering.

1.2 IN BEWEGING KOMEN IN TIJDEN VAN KLIMAATVERANDERING

In het bovengenoemde voorbeeld nam de retraiteleidster ons mee naar buiten om aandachtig door het bos te wandelen. Voor veel mensen die zich om klimaatverandering zorgen maken, lijkt fysiek in beweging komen ertoe te doen. Zo komen klimaatactivisten uit protest letterlijk in beweging om vervolgens stil te gaan staan of zitten op een snelweg of op een spoor dat in gebruik is voor het vervoer van fossiele brandstoffen. Van dat laatste was ikzelf enkele keren getuige tijdens de acties van Kappen met Kolen. Deze klimaatgroep blokkeert zo ongeveer elke maand wel een of meerdere keren een spoor (meestal in Amsterdam) waarop kolen vervoerd worden. Deze groep mensen komt vanwege de gevolgen van klimaatverandering in beweging door stil te gaan zitten en stil te zetten.⁴ Overigens komen er wereldwijd ook groepen mensen noodgedwongen in beweging door de gevolgen van klimaatveranderingen: de

zogenoemde klimaatvluchtelingen. Hoewel dit een zeer prangende dimensie is van de klimaatcrisis, blijft deze dimensie in dit boek rusten.

Ook in de figuurlijke betekenis van de uitdrukking ‘in beweging komen’ klinkt er onder een deel van de Nederlandse bevolking de oproep om concrete stappen te zetten om klimaatverandering tegen te gaan. Op websites van klimaatgroepen zijn concrete voorstellen te vinden over hoe je dat op een praktische manier kunt doen in de privésfeer. Er zijn mooie lijstjes te vinden over dat je beter de trein kunt nemen dan de auto, je vooral plantaardig moet eten en over moet stappen op ‘groene’ energie. Ook binnen religieuze gemeenschappen draait het soms om heel praktische initiatieven, wanneer ‘klimaatverandering’ op de agenda staat. Zo deelde Dorienke (een anglicaanse pastor) in een online vergadering wat zij tijdens de zogenoemde scheppingsperiode in haar parochie doet. Dorienke nam in augustus 2023 voor het eerst deel aan een online vergadering van Christian Climate Action (CCA). CCA is een christelijke groep klimaatactivisten, die in 2012 in Engeland ontstond. Geïnspireerd door de CCA-beweging in Engeland, kwam deze beweging in 2019 ook in Nederland van de grond. CCA wil christenen en kerken inspireren om zich in te zetten tegen de gevolgen van klimaatverandering. Naast hun regelmatige participatie in acties van Extinction Rebellion, organiseren leden van CCA activiteiten waarin het specifieke christelijke karakter van de groep naar voren komt. Zo zijn er geregeld bezinningsdagen, (online) vieringen en maandelijkse vergaderingen.

Tijdens een van de maandelijkse onlinevergaderingen van CCA ontstond een gesprek over hoe je de kerk in beweging kunt krijgen voor het klimaat. Dorienke, de pastor van twee kleine anglicaanse parochies in het oosten van het land, deelde daarop een voorbeeld van hoe zij haar gemeente in beweging probeert te krijgen voor het klimaat, specifiek tijdens de zogenoemde scheppingsperiode.

De scheppingsperiode is deel van het liturgische jaar van een groot aantal oecumenische kerken. Deze periode begint op 1 september en eindigt op 4 oktober. Doriënke legde uit dat zij een van de zondagen uit de scheppingsperiode heeft aangegrepen door in het ritueel van de Heilige Communie (waarin het lijden en sterven van Jezus wordt herdacht door het nuttigen van een geconsacreerde hostie) extra aandacht te vestigen op de verantwoordelijkheid die de mens heeft voor de aarde. In de periode voorafgaand aan de scheppingsperiode heeft ze een lijst opgesteld met voorbeelden van concrete acties die mensen in hun dagelijkse leven ondernemen om bewuster om te gaan met en te anticiperen op de gevolgen van de klimaatcrisis. Ze noemt als voorbeelden het plaatsen van een emmer in de douche om water op te vangen (om dat water vervolgens te hergebruiken), het verminderen van vleesconsumptie en de digitale voetafdruk. Deze lijst heeft ze voorafgaand aan de scheppingsperiode met de leden van haar parochies gedeeld en de lijst heeft ook in het parochieblad gestaan. Tijdens de viering van de Heilige Communie van zondag 10 september 2023 konden de parochianen een briefje aan de pastor geven op het moment dat de offergaven voor de Heilige Communie op het altaar aangeboden werden. Op dat briefje hadden de parochianen individueel tenminste een van de acties aangevinkt waaraan ze zich zouden gaan committeren. Deze verzameling aan toezeggingen van klimaatbewuste dagelijkse praktijken van de parochianen is gepubliceerd in het parochieblad, om zo te laten zien hoe het collectief van deze parochie in beweging is gekomen voor het klimaat.⁵

Het integreren van het afleggen van een klimaatbelofte in de viering van de Heilige Communie, is slechts een van de vele voorbeelden van hoe bestaande rituelen worden aangepast in reactie op een hedendaagse ontwikkeling (hier specifiek de klimaatcrisis). Rituelen bevinden zich altijd op een voortbewegende lijn van inventie en traditie. In dit boek gaat het precies over deze rituele speelruimte

waarin we allerlei directe en indirecte relaties van klimaat-zingeving met bestaande repertoires van (zingevende) teksten, objecten en rituelen tegenkomen. Klimaatrituelen, oftewel praktijken van betekenisgeving in reactie op de klimaatcrisis, zijn soms kleine maar niet onbelangrijke aanpassingen van een bestaand religieus ritueel dat een lange traditie kent, zoals de klimaatbeloftes als onderdeel van de viering van de Heilige Communie. Maar ook buiten de muren van institutionele religies treffen we in ons land een veelheid aan klimaatrituelen aan die ons meer vertellen over de existentiële vragen die de klimaatcrisis oproept, hoe mensen met die vragen en existentiële onzekerheden omgaan, en hoe in het Nederlandse veld van klimaat-zingeving daar vorm aan wordt gegeven. Dat laatste gebeurt onder andere door rituelen zoals klimaatwandelingen.

Het geeft me altijd een goed gevoel als ik best hoog scoor op lijstjes voor klimaatbewuste acties die in Nederland rondzingen op het internet. Waarschijnlijk zullen mensen die dit boek lezen dit gevoel herkennen: zes van de tien aanbevelingen doe ik al goed, en over de zevende stap ‘denk ik al na’. Maar hoeveel praktische stappen ik ook onderneem, de snelheid waarmee de klimaatcrisis de wereld verandert, haalt me steeds weer in. Het hergebruiken van douchewater voelt voor mij dan ook als de proces-sie van Echternach waarbij steeds drie passen vooruit en twee achteruit worden gedaan (of in de huidige snelheid van de klimaatverandering voelt het soms als twee stappen vooruit en drie stappen achteruit). De klimaatcrisis – waar wij deel van zijn – is als een continue stroom van veranderingen. De vragen die opborrelen uit die stroom, kunnen we niet beantwoorden met de aanschaf van een paar zonnepanelen. Ik was dan in eerste instantie ook wat kritisch op het boekje *Groen en Solidair* dat in 2022 uitkwam en waarin 36 groene kerken en kloosters in Nederland werden gepresenteerd.⁶ Veel bijdragen verhaalden dat op de kloosters en kerken zonnepanelen waren gelegd. De op-somming van duurzaamheid werd hierdoor voor een deel

gereduceerd tot een praktische lijst die ook voor bedrijven en kantoren had kunnen gelden. Maar opeens was daar in de bundel een verrassend stukje te vinden van een enthousiaste vrijwilligster die sprak over haar project de ‘Klimaat Madonna’. Deze Maria – van plastic afval gemaakt – werd tijdens Earth Hour Day in 2018 in processie door Zwolle gedragen (zie afbeelding 2.2). De kloostervrijwilligster die achter het ontwerp zat, sloeg wat mij betreft de spijker op z’n kop: ‘Het neoliberale verhaal ontploft in ons gezicht. We hebben een ander verhaal nodig over wat het betekent om mens te zijn.’⁷

Veel van de keuzes die we in ons dagelijks leven maken, hebben te maken met ons wereldbeeld. En daar schaar ik hier het mens-, dier-, plant- en/of godsbeeld onder. Het totaalplaatje hiervan is bepalend voor hoe we handelen. Het gaat over hoe we ons verhouden: waar, waarmee, met wie en wat voelen we ons verbonden – en waar voelen we ons dus verantwoordelijk voor? Deze vragen zijn extra prangend in de Nederlandse samenleving, waarvan gezegd wordt dat deze door een proces van secularisatie is gegaan (waarmee ik hier de de-institutionalisering bedoel en niet het verdwijnen van religie) en geïndividualiseerd is. Dit boek laat zien hoe klimaatrituelen oude en nieuwe vormen van verbondenheid, heiligheid en gemeenschap creëren als antwoord op existentiële vragen die de klimaatcrisis oproept. Daarbij beargumenteer ik aan de hand van diverse klimaatwandelingen dat deze vormen van verbondenheid en heiligheid zowel in lijn zijn met als kritiek leveren op ontwikkelingen waar onze samenleving de afgelopen decennia doorheen is gegaan. Dit is het meta-perspectief van de bestudering van klimaatrituelen dat ik aan de orde stel in dit boek: de wijze waarop klimaatzingeving in onze postseculiere samenleving vorm krijgt en hoe klimaatzingevingfenomenen zich al dan niet verhouden tot bestaande levensbeschouwelijke repertoires van teksten, objecten en rituelen. In de volgende sectie van dit hoofdstuk geef ik daarom eerst een korte algemene schets

van levensbeschouwingen in de hedendaagse Nederlandse samenleving. Ik introduceer het concept ‘levensbeschouwelijk klimaatengagement’ om vanuit sociologisch perspectief gezien een relevante duiding te geven aan de verhoudingen tussen klimaatgeving en levensbeschouwingen die ik tegenkom in de Nederlandse samenleving. Een aantal voorbeelden van klimaatgeving die ik in dit boek bespreek, zijn tegen deze achtergrond te verstaan.

1.3 LEVENSBESCHOUWELIJK KLIMAATENGAGEMENT EN KLIMAATZINGEVINGSBRICOLAGE

Haast iedere bijdrage in de westerse academie over de rol van religie in de klimaatcrisis verwijst naar het artikel ‘The Historical Roots of Our Ecologic Crisis’ (1967) van Lynn White, Jr. White poneert daarin drie stellingen waarop onderzoekers al ruim een halve eeuw voortbouwen en reflecteren:

1. Religie, als een dominante culturele en ideologische factor, vormt een hoofdoorzaak van de ecologische crisis die de mens in de huidige tijd doormaakt.
2. Het westerse christendom met zijn sterk antropocentrische karakter springt er als dominante speler uit wat betreft destructieve houdingen ten opzichte van het milieu.
3. Religies moeten oplossingen creëren in het opheffen van ecologische destructie.⁸

Sinds het verschijnen van het artikel van White is er veel veranderd in het veld van religies in de westerse samenlevingen. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw ging Nederland – overigens niet als enige land – door een proces van revolutie en ontzuiling. Traditionele structuren van verzuiling en institutionalisering werden uitgedaagd door een hang naar emancipatie, autonomie en zelfbeschikking. Bert Felling noemt in zijn afscheidsrede